

ДІАЛЕКТИКА РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ФОРМУВАННЯ ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В СУБ'ЄКТИВ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ В ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА ТА НОВОГО ЧАСУ

У статті досліджено діалектику розбудови громадянського суспільства й формування почуття відповідальності в людини в епохи Просвітництва та Нового часу. Проаналізовано сутність та генезу поняття "громадянське суспільство". Доведено, що громадянське суспільство формувалося, з одного боку, в процесі усвідомлення громадою необхідності дотримання правових законів, а, з другого, – в процесі усвідомлення потреби бути суб'єктом діяльності. З'ясовано, що почуття відповідальності формувалося у людини в процесі розбудови громадянського суспільства. У процесі усвідомлення загального (норм права, моралі) відбувався розвиток людини до рівня свідомого, відповідального громадянина. Визначено об'єкт відповідальності індивіда в процесі розбудови громадянського суспільства.

Серед низки проблем сучасного українського соціуму актуальним постає питання щодо розбудови громадянського суспільства. Відчуженість, егоцентризм, безвідповідальність суб'єктів соціального простору породжують деградаційні явища в суспільстві, свавілля влади та дегуманізацію взаємовідносин між суб'єктами діяльності. Уважаємо, що розбудова громадянського суспільства є однією із першочергових цілей та засадничою умовою поступу України до європейської спільноти. На шляху до реалізації зазначеної мети постає питання щодо відповідальності суб'єктів соціального простору в процесі розбудови громадянського суспільства. Для філософського розуміння причини формування відповідальності в суб'єктив соціального простору в процесі розбудови громадянського суспільства виникає потреба проаналізувати зазначену проблему в європейській соціальній філософії епохи Просвітництва та Нового часу. Діалектику розбудови громадянського суспільства й формування почуття відповідальності в зарубіжній філософії досліджували Г. Гегель, Т. Гоббс, О. Гьофе, І. Кант, Дж. Локк, Дж. Ролз; у вітчизняній – О. Гомілко, А. Карась, Ю. Іщенко, О. Шибко та інші.

Отже, **метою статті** є аналіз діалектики розбудови громадянського суспільства і формування почуття відповідальності в суб'єктив соціального простору епохи Просвітництва та Нового часу.

Варто зазначити, що сучасне розуміння сутності громадянського суспільства суттєво відрізняється від того змісту, який вкладали у це поняття в епохи Просвітництва та Нового часу. На разі громадянське суспільство розуміється як сукупність громадських організацій, що вступають у діалог з державою з метою захисту приватних, суспільних та національних інтересів [1: 11, 482]. Проте, в епохи Просвітництва та Нового часу під громадянським суспільством розумілася спільнота, в якій кожен мав відмовитися від власного свавілля і змушений був діяти на основі закону.

Роздуми відомого англійського філософа епохи Просвітництва Т. Гоббса щодо розбудови громадянського суспільства висвітлюються в контексті його філософських поглядів на сутність людини: людина людині ворог. Досліджуючи витоки формування громадянського суспільства, він дійшов висновку, що люди мусять об'єднуватися у громадянське суспільство для захисту самих себе та власної користі. Так, філософ зазначає: "Будь-яка добровільна спільнота утворюється або через взаємну потребу, чи заради слави, бо всякий, що вступає до неї, прагне чи отримати якусь користь, чи досягнути у своїх товаришів <...> визнання та поваги. <...> Будь-яке суспільство утворюється через любов до себе, а не до ближнього" [2: 287]. Дійсно, кожен був зацікавлений у захисті своєї приватної вигоди. З одного боку, людина для людини виступала ворогом, проте, з іншого, – спільнота громадян являла силу, яка здатна захистити себе.

Витоками розбудови громадянського суспільства, за Т. Гоббсом, є страх: страх іншої людини, страх бути нездатним захистити власні матеріальні інтереси. Так, філософ пише: "Тому, необхідно визнати, що всі великі та міцні людські спільноти беруть свій початок не у взаємній доброзичливості, а у взаємному страхові людей" [2: 287]. Відчуваючи страх перед природним правом іншої людини, індивід вимушений створювати систему законів й громадянське суспільство для захисту самого себе від іншого. Причому, у цій соціальній спільноті були умови для власного матеріального збагачення. Але варто зазначити, що коли в суспільстві є лише "любов до себе, а не до ближнього", воно приречене на деградацію. Доказом цього є сучасні проблеми українського суспільства.

Т. Гоббс, досліджуючи витоки формування громадянського суспільства, акцентує увагу, що людина здатна керуватися у своїй життєдіяльності "природним правом" та "основним природним законом" [3: 98-99]. Природне право – це свобода кожної особи використовувати власні необмежені сили для захисту самої себе, свого життя та своєї власності будь-якими засобами. Натомість основний природний закон – це правило, згідно з яким людина має зберігати суспільний спокій, порядок у суспільстві. За Т. Гоббсом, громадянське суспільство базується саме на основному природному законі. Логічно припустити, що за Т. Гоббсом людина є відповідальною перед законом та за саму себе, збереження свого життя та своєї власності. Отже, у Т. Гоббса відповідальність за самого себе передують відповідальності перед законом, адже саме переживання за свою власність спонукало людину до формування громадянського суспільства.

Варто зазначити, що Т. Гоббс громадянське суспільство ототожнює з державою. Так, він пише: "Створене таким чином об'єднання називається державою чи *громадянським суспільством*" [2: 331]. Утім, поняття "громадянське суспільство" приблизно за 400 років набуло іншого значення. Сучасне громадянське суспільство не ототожнюється з державою, навпаки – воно їй протистоїть з метою захисту приватних, суспільних та національних інтересів.

Уважаємо, що відомий англійський філософ епохи Просвітництва Дж. Локк продовжив роздуми Т. Гоббса щодо витоків громадянського суспільства. За Дж. Локком, громадянське суспільство – це велика соціальна група, у якій кожен відмовився від власного свавілля і живе за принципами та законами даного суспільства. Життєдіяльність людини, яка є історично первинною щодо громадянського суспільства, Дж. Локк характеризує через поняття "природний стан" [4: 311]. У природному стані – "кожен, коли немає нікого іншого, сам є суддею й катом..." [4: 311]. Але вже в громадянському суспільстві саме суспільство "стає третейським суддею, встановлюючи постійні правила, неупереджені й одні й ті же для всіх сторін..." [4: 311]. Тому, основною ознакою громадянського суспільства філософ вважає систему правил та законів співжиття людей. Так, він пише: "Ті, хто об'єднані в єдине ціле і мають загальний встановлений закон і судову установу, <...> знаходяться в *громадянському суспільстві*" [4: 311].

Метою громадянського суспільства, на думку Дж. Локка, є запобігання свавілля в діяльності людини. Так, він пише: "*Мета громадянського суспільства* полягає у тому, щоб уникати й компенсувати ті неподобства природного стану, які обов'язково виникають з того, що кожна людина є суддею у своїй власній справі" [4: 312]. У громадянському суспільстві роль судді виконує законодавча влада, яка водночас й створює закони співіснування. "На землі з'являється суддя, що має владу вирішувати всі суперечки й компенсувати будь-який збиток, <...>; цим суддею є законодавча влада" [4: 312].

Уважаємо, що почуття відповідальності виникає у свідомості людини в процесі розбудови громадянського суспільства. За Дж. Локком, усі люди без винятку мають бути відповідальними за дотримання норм та законів того суспільства, у якому живуть. Так, він зазначає: "*Ні для жодної людини, що живе в громадянському суспільстві, не може бути зроблене виключення із законів цього суспільства*" [4: 316]. Проте, Локкова людина є відповідальною також і за власний добробут й має повні права захищати себе в судових інстанціях громадянського суспільства. "Людина народжується, <...> маючи право на повну свободу й необмежене користування всіма правами і привілеями <...> і вона має владу не лише охороняти свою власність, тобто своє життя, свободу й майно, <...> але також судити й карати за порушення цього закону інших..." [4: 310]. Отже, Дж. Локк та Т. Гоббс акцентують увагу на відповідальності громадянина і перед законом, і за свою власність. Локкова людина має жити в злагоді із законом, але дбає лише про саму себе. Проте, як доводить сьогоденна практика, бути формально "чистим" перед законом і нібито перед ним "відповідальним", не означає бути дійсно відповідальним перед суспільством, природою, майбутнім.

Актуальними залишаються роздуми Дж. Локка щодо ролі державного службовця в громадянському суспільстві. Відповідальним перед суспільством загалом є державний службовець, у даному випадку – монарх. Філософ критично ставиться до свавілля монархів і зазначає, що усі є рівними перед законом [4: 315-316]. Державний службовець є відповідальним, з одного боку, за дотримання соціальних норм іншими людьми, тобто є гарантом законної справедливості, а з іншого, сам є відповідальним за власне виконання цих правових норм даного суспільства. Якщо правитель тієї чи іншої держави сам є порушником законів, він поступає, за Локком, безвідповідально щодо усього суспільства, адже усі громадяни стають беззахисними [4: 315]. За Дж. Локком, громадяни опиняються перед складною суперечливою ситуацією: "Хто буде захищати наші права, якщо сам правитель є порушником законів?" У такому випадку, громадяни починають повертатися до "природного стану" щодо цього правителя, тобто стають на шлях порушників громадського порядку.

На наш погляд, суттєвим досягненням Дж. Локка є те, що він орієнтує громадянина суспільства бути суб'єктом діяльності. Верховенство влади належить народу, який має законні повноваження обирати та відкликати з посади державних службовців у законодавчій владі. Філософ пише: "Законодавча влада являє собою лише довірену владу, яка має діяти заради певних цілей, і тому як і раніше залишається *в народі верховна влада* усувати чи *замінювати законодавчий орган*, коли народ бачить, що *законодавча влада* діє попри виявлену їй довіру" [4: 349]. Варто зазначити, що Дж. Локк сформулював філософські передумови сучасного громадянського суспільства, де людина має бути не відчуженим споживачем, а активним суб'єктом діяльності в процесі його розбудови.

Дж. Локк здійснив суттєвий внесок у дослідження проблеми громадянського суспільства, зокрема аналізуючи роль законів у його розбудові. На його думку, основою становлення громадянського суспільства є низка законів та правил співжиття. Проте, філософ передбачав, що лише на одних правових законах неможливо розбудувати справедливе суспільство, а тому наголошував на необхідності зробити людину суб'єктом діяльності. Відповідальність за розбудову громадянського суспільства Дж. Локк, з одного боку, покладає на державного службовця, який має слідувати й бути відповідальним за дотримання закону усіма членами суспільства. Проте, з іншого, – відповідальним має бути й пересічний громадянин за дотримання правових законів та за соціально-економічний розвиток суспільства. Отже, джерелами громадянського суспільства, за Дж. Локком, є правовий закон та активна роль громадянина в суспільно-політичному житті. Якщо Т. Гоббс у громадянському суспільстві абсолютизує лише роль правого закону, то Дж. Локк, окрім цього закону акцентує, увагу на необхідності людини ставати суб'єктом суспільної діяльності.

Видатний німецький філософ І. Кант уважав, що розбудова громадянського суспільства є нагальним завданням для усього людства взагалі. *"Найбільша проблема для людського роду, вирішити яку його змушує природа, – досягнення загального правового громадянського суспільства"* [5: 12]. Ми цілком поділяємо думку філософа, адже саме в громадянському суспільстві людина стає вільним суб'єктом діяльності, що й обумовлює розвиток суспільства загалом. І. Кант пише, що хоча діяльність людини у громадянському суспільстві обмежена законом, індивід має усі умови для вільного розвитку власних здібностей. Навпаки, свавілля необмеженої свободи призводить до суспільного лиха [5: 13]. Уважаємо, що діяльність, яка необмежена законом, також веде до деградації, дегуманізації та безвідповідальності у взаємовідносинах між людьми. За І. Кантом, умовою розвитку людини є взаємодія людини в суспільстві, в якому панує закон. Поза суспільством й законом людська природа приречена на деградацію [5: 13]. З цього твердження І. Канта висновуємо, що він виходить з позиції Т. Гоббса та Дж. Локка щодо основ розбудови громадянського суспільства.

Проблему розбудови громадянського суспільства І. Кант розглядає в контексті міжнародних відносин, подолання правового хаосу між державами, формування законних, позбавлених свавілля взаємовідносин між державами. *"Проблема створення бездоганного громадського устрою залежить від проблеми встановлення зовнішніх відношень між державами..."* [5: 15]. Філософ вважає, що розбудова громадянського суспільства в межах окремої держави втрачає сенс, якщо ця держава дозволяє протиправне свавілля щодо іншої держави. Ми поділяємо цю думку, адже справедливий закон взаємовідносин між людьми має існувати як у межах певного суспільства, так і у взаємовідносинах між державами.

Громадянське суспільство, за І. Кантом, має забезпечувати свободу для кожного громадянина. Тобто закони, що встановлені в суспільстві не мають зазіхати на вільну життєдіяльність громадян. Усі члени громадянського суспільства без винятку мають підпорядковуватись єдиному загальному законодавству, а устрій цього громадянського суспільства має бути республіканським [6: 267]. Виходить, що, за І. Кантом, індивід у громадянському суспільстві, передусім, має бути відповідальним за дотримання законів, спрямованих на захист засад справедливості.

За І. Кантом, громадянський устрій суспільства покликаний плекати й розвивати засади справедливих взаємовідносин людей у суспільстві, хоча "тваринність" людської природи іноді буває сильніша [7: 581]. Людська природа, на думку філософа, намагається до будь-якої переваги над іншими собі подібними, проте саме громадянське суспільство з верховенством закону здатне організувати життєдіяльність людини на засадах справедливості.

Інший відомий німецький філософ Г. Гегель громадянське суспільство розглядає як таке, в якому людина має усі можливості задовольняти свої потреби, досягати цілей. "У громадянському суспільстві кожний собі мета, а решта для нього ніщо. Однак без відносин з іншими він не може досягти всіх своїх цілей: тому ці інші – це засіб для досягнення певної мети" [8: 169]. Конкретного індивіда в громадянському суспільстві філософ називає "особливістю", а решту суспільства – "загальністю" [8: 169-171]. Індивідуальне та суспільне співіснують у діалектичному взаємозв'язку одне з одним. Г. Гегель доводить, що хоча особи розглядають одне одного як засіб, вони також й здатні сприяти взаємному розвитку. "Хоча в громадянському суспільстві особливість і загальність розпались, і те й інше все ж взаємопов'язані й зумовлені. <...> Сприяючи своїй меті, я сприяю загальному, а воно знову сприяє моїй меті" [8: 170]. Осмислюючи наведену думку Г. Гегеля в контексті сучасних проблем, варто зазначити, що особа здатна сприяти розвитку загального лише у тому випадку, коли вона спонукається соціальним інтересом, інтересом цілого. Індивідуальне має вийти за межі власного "Я", повинен відбутися процес трансценденції, усвідомлення власної єдності із загальним.

Проте, в егоцентричному стилі життя, коли індивідуальне існує лише для себе, відбувається поступовий процес деградації як особливого, так і загального. Індивід, якій існує лише сам для себе, для задоволення своїх потреб, руйнує в такій життєдіяльності себе самого. Г. Гегель вважає, що за такого стилю життя окремої людини й саме громадянське суспільство починає деградувати. [8: 171]. Дійсно, лише в єдності конкретного й загального відбувається розвиток, коли цілі індивіда поєднані з цілями загального, настає момент соціального єднання людини з суспільством. Так, Г. Гегель пише: "Однак принцип особливості саме тим, що він для себе розвивається в тотальність, переходить у загальність і тільки в ній має свою істину й право своєї позитивної дійсності" [8: 172]. Отже, коли індивід підносить свій власний інтерес до рівня загального, він водночас піднімається до рівня особистісного буття й формується відчуття відповідальності перед суспільством.

Продовжуючи традицію Т. Гоббса, Дж. Локка, І. Канта, Г. Гегель акцентує увагу на необхідності розвинутої правових законів у громадянському суспільстві, які мають обмежувати свавілля людини і бути загальною вимогою для усіх. "Право, яке увійшло в існування в формі закону, існує для себе, протистоїть особливій волі й думці права і має зробити себе чинним як загальне" [8: 193]. На думку філософа, відповідальність у громадянському суспільстві індивід має, передусім, нести перед законом. "Член громадянського суспільства має право – виступати в суді, а також обов'язок – відповідати в суді й отримувати своє спірне право тільки через суд" [8: 194].

Отже, в процесі історико-філософського дослідження розвитку громадянського суспільства в Європі, ми дійшли висновку, що поняття "громадянське суспільство" має свою певну генезу. Почуття відповідальності формувалося у людини в процесі розбудови громадянського суспільства. Громадянин, що виступав суб'єктом суспільно-політичної діяльності мусив нести відповідальність за продукт та взаємовідносини, що утворювалися в процесі його життєдіяльності. Громадянське суспільство формувалося, з одного боку, в процесі усвідомлення

громадою необхідності дотримання правових законів, а, з другого, – в процесі усвідомлення потреби бути суб'єктом діяльності. У процесі усвідомлення загального (норм права, моралі) відбувався розвиток людини до рівня свідомого, відповідального громадянина. Почуття відповідальності примушувало громадянина вдосконалювати норми права з метою захисту всіх членів суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / А. Ф. Карась. – Київ, Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
2. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Собр. соч. в 2 т. – М. : Мысль, 1989. – Т. 2. – С. 6–545.
3. Гоббс Т. Основы философии / Т. Гоббс // Собр. соч. в 2 т. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 66–506.
4. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Сочинения в 3 т. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – 688 с.
5. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / И. Кант // Сочинения в шести томах. – М. : Мысль, 1966. – Т. 6. – С. 5–24.
6. Кант И. К вечному миру / И. Кант // Сочинения в шести томах. – М. : Мысль, 1996. – Т. 6. – С. 257–310.
7. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения / И. Кант // Сочинения в шести томах. – М. : Мысль, 1966. – Т. 6. – С. 349–588.
8. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – 318 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Karas' A. F. Filosofiia gromadians'kogo suspil'stva v klasychnykh teoriiah i neklasychnykh interpretatsiiakh [Philosophy of Public Society in the Classic Theories and Non-Classic Interpretations] / A. F. Karas'. – Kyiv, L'viv : Vidavnychii tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2003. – 520 s.
2. Hobbes T. Leviathan, ili materiia, forma i vlast' gosudarstva tserkovnogo i grazhdanskogo [Leviathan, or the Matter, Form and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil] / T. Hobbes // Sobr. soch. v 2 t. [Collection of Works in 2 Volumes]. – M. : Mysl', 1989. – T. 2. – S. 6–545.
3. Hobbes T. Osnovy filosofii [Fundamentals of Philosophy] / T. Hobbes // Sobr. soch. v 2 t. [Collection of Works in 2 Volumes]. – M. : Mysl', 1989. – T. 1. – S. 66–506.
4. Locke J. Dva traktata o pravlenii [Two Treatises of Government] / J. Locke // Sochineniia v 3 t. [Collection of Works in 3 Volumes]. – M. : Mysl', 1988. – T. 3. – 688 s.
5. Kant I. Ideia vseobshchei istorii vo vseмирно-grazhdanskom plane [Idea for a Universal History with a Cosmopolitan Purpose] / I. Kant // Sochineniia v shesti tomakh [Collection of Works in 6 Volumes]. – M. : Mysl', 1966. – T. 6. – S. 5–24.
6. Kant I. K vechnomu miru [To the Eternal World] / I. Kant // Sochineniia v shesti tomakh [Collection of Works in 6 Volumes]. – M. : Mysl', 1996. – T. 6. – S. 257–310.
7. Kant I. Antropologiiia s pragmaticheskoi tochki zreniia [Anthropology from a Pragmatic Point of View] / I. Kant // Sochineniia v shesti tomakh [Collection of Works in 6 Volumes]. – M. : Mysl', 1966. – T. 6. – S. 349–588.
8. Hegel' G. W. F. Osnovy filosofii prava, або prirodne pravo i derzhavoznavstvo [Fundamentals of Philosophy of Law, or the Natural Law and Countrystudying] / G. W. F. Hegel'. – K. : Junivers, 2000. – 318 s.

Матеріал надійшов до редакції 12.07. 2012 р.

О. В. Сабадуха. Диалектика построения гражданского общества и формирования чувства ответственности у субъектов социального пространства в эпохи Просвещения и Нового времени.

В статье исследуется проблема гражданского общества и формирования чувства ответственности у человека в эпохи Просвещения и Нового времени. Проанализирована сущность и генеза понятия "гражданское общество". Доказано, что гражданское общество формировалось, с одной стороны, в процессе осознания обществом необходимости соблюдения правовых норм, а с другой – в процессе осознания потребности быть субъектом деятельности. Выяснено, что чувство ответственности формировалось у человека в процессе построения гражданского общества. В процессе осознания общего (норма права, морали) происходило развитие до уровня сознательного, ответственного гражданина. Обозначен объект ответственности индивида в процессе формирования гражданского общества.

O. V. Sabadukha. Dialectics of Formation of Civil Society and Sense of Responsibility in Subjects of Social Field in the Age of Enlightenment and New Era.

This article contains the investigation connected with the issue of civil society and formation of sense of people's responsibility in the Age of Enlightenment and New era. The essence and genesis of "civil society" concept are thoughtfully analyzed. And it is proved that civil society was forming, on the one hand, while socio was recognizing the need to observe legal norms, and on the other hand, in process of the need comprehension to be the subject of activity. It is also clarified that humanity developed the sense of responsibility during the formation of civil society: people developed into responsible and conscientious civilians during the process of knowing commons (norm, morals and right). The object of individual's responsibility during the formation process of civil society is defined.